

Gadymy Oguz elipbiýi -2: Ony adamlaryň bilmegi zerur / dowamy

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar, Türkmen dili

написано kitapcy | 21 января, 2025

Gadymy Oguz elipbiýi -2: Ony adamlaryň bilmegi zerur / dowamy

Rus elipbiýiniň esasynda döredilen häzirki zaman türkmen elipbiýinde otuz sekiz harp bar. Munuň biziň diýýän ýigrimi dört sanymyz bilen arasy daş. Ýöne, biziň pikirimizçe, bu daşlyk türkmen diliniň soňky döwürdäki ösüşi bilen bagly. Mysal üçin, häzirki türkmen elipbiýindäki »Ж», »Ф», »Ц», »Щ» ýaly harplar alynma sözlerde ulanylýar. Many aňlatmaýan »б», »в» ýumşaklyk hem gatylyk belgileride şeýle. Gadymy türki, şol sanda türkmen dillerinde goşa sesli çekimliler bolsa-da, elipbiýlerde olar üçin ýörite belgi döredilmändir. Olar iki harp bilen berlipdir. Eger şeýle bolsa biziň ygtyýarymyzda ýene 28 sany ses aňladýan elipbiý belgisi galýar. Muny 24-e getirjek bolsak, ýene dört sesi aýyrmaly. Professor A. Şerbak »Hindi-ýewropa dillerine garanyňda türki diller biri-birinden juda az parhlanýar» diýip ýazýar. Şondan ötri bu ýerde gadymy türki hem türkmen dilleriniň fonetikasyny baglanyşykly yzarlasak, peýdaly bolar. Ilki bilen gadymy türki hem türkmen dillerinde çekimli sesleriň ýagdaýy hakynda. Gadymy türki dilde dört sany çekimlo bar diýip hasap edilýär. Bu gadymy türki ýazuwynda hem şeýle. Olar »А», »И», »У», »Y» sesleri. Türkologlar bularyň üstüne »ə» sesini hem goşmagyň tarapdary. Özi-de bu ses oguz dil toparyna girýän halklaryň diline mahsus hasaplanýar. Akademik Ý. D. Poliwanow türkmen diliniň çekimlilerini içgin öwrenip, onuň dartgynly aýdyşda bolaymasa, uzyn aýdylmaýandygyny hasaba alyp, ony gadymy fonema diýip ykrar etdi. Diýmek, biziň ata-babalarymyzyň dilinde beýleki türki halklardan parhlylykda, bir çekimli artyk bolupdyr. Türki hem türkmen dillerinde »Ә» çekimsiz soň ýüze çykan

hasaplanýar. Gadymy türki hem türkmen dillerinde »0« hem »Ö« sesleri birneme gijräk emele gelipdir. Bu ylmy taýdan esaslandyrylan fakt. Orhon-Ýeniseý ýazgylarynda bu sesleri bermek üçin »Y« hem »Y« sesleriniň belgileri peýdalanylypdyr. Şeýlelik bilen gadymy türkmen dilinde ýedi sany çekimsiz ses bolupdyr. Olar □ »A«, »И«, »Y«, »У«, »ә«, »0«, »Ö« seslerinden ybarat. Gadymy oguz-türkmen elipbiýinde hem şonça belgi bolandyr. Bu bolsa Şeýdaýynyň »Ýedisinden owaz çykyp« diýen pikirine gürrüňsiz gabat gelýär.

Gadymy türki hem türkmen dillerinde näçe çekimsiz sesiň bolandygy heniz hem jedelli. Şol döwürlerde »Ж« sesiniň bolmandygyny çeşmeler tassyklaýar. Ol has soň »Ч« sesiniň açyklamagy esasynda emele gelipdir. Kaşgarly oguz-türkmen dilinde »Д« sesiniň ýokdugyny belläpdir. Bu ses hem soňky döwürlerde ýüze çykypdyr. Şunlukda gadymky döwürdäki dilimizde öňde görkezilen ýedi sany çekimli bilen on ýedi sany çekimsiz □ »Б«, »В«, »Г«, »З«, »Й«, »К«, »Л«, »М«, »Н«, »Ń«, »П«, »Р«, »С«, »Т«, »Х«, »Ч«, »Ш«□ sesleri bolupdyr. Bu bolsa ýigrimi dört sana barabar. Şeýdaýynyň aýtmagyna görä, gadymky oguz-türkmen elipbiýinde 18 ses bolupdyr. Biziň pikirimizçe, soňky döwürde türkmen dilinde »Т« sesiniň açyklamasy sebäpli »D« sesine hem belgi döredilendir. Sebäbi Kaşgarynyň sözlüğünde az hem bolsa, »D« sesi bilen başlanýan ýedi sany söz getirilýär. Şeýlelikde, ýigrimi dört harply şol elipbiýe »D« harpyda goşulyp, şahyryň özüniň aýdyşy ýaly elipbiý ösdürilendir.

Mälim bolşy ýaly, näbelli elipbiýleriň belgileri anyklanylanda şol elipbiýleri anyklanylanda şol elipbiý bilen kysymdaş elipbiýleriň belgileri deňeşdirilip, soň olary anyklaşdyrmaga girişilýär. Mysal üçin Orhon-Ýeniseý ýazgylaryny birbada hiç kime okamak başartmady. Sebäbi onuň kökleri ilki başda elipbiý sistemalaryndan gözlendi. Ahyrsoňy olary okamak daniýaly alym W. Tomsene başartdy. Sebäbi ol öz ata-babalarynyň ulanan runy ýazuwyna beletdi. Ol orhon-ýeniseý ýazgylaryny ine şol runy ýazuwy bilen deňeşdirip »dillendiripdi«. Edil şonuň ýaly, biz hem elimizdäki tagmalary, Şerbak aýtмышlaýyn biri-birinden juda az parhly bolan türki dilleriň gadymky ýazgylary bilen

deňeşdirip görsek, gadymy oguz-türkmen elipbiýiniň belgilerini hem anyklap bolar diýip çaklaýarys. Öňde köp alymlaryň şu orhon-ýeniseý ýazgylaryny tagmalaryň esasynda dörändigini baradaky pikirdedigini belläpdik. Şu ýerde şeýle bir pikiri hem aýdasymyz gelýär. Çeşmeler oguz-türkmen elipbiýiniň has irki döwürde dörändigini tassyklaýar. Belki, orhon-ýeniseý ýazgylarynyň esasynda Oguzhanyň çyzan tagmalary ýatandyr. Şakandynyň »Birnäçe til bilen sözläp ugrady« diýmegi hem şonuň üçindir. Bu olary deňeşdirip göreniňde has hem açyk duýulýar. Biz şeýle hem edip gördük. Munda D. Wasilýewiň Orhon-ýeniseý hem soňky wagtlarda tapylan gadymy türki ýazgylaryň elipbiý belgileriniň dürli nusgalaryny berýän »Aziýa arealyndaky türki runy ýazgylarynyň grafik fondy« diýen işi bize gollanma boldy. Biz tagmalaryň nähili sesleri aňladandygyny biljek bolanymyzda, şu kitapdan peýdalandyk. Deňeşdirmede (II tablisa) gelýän şertli gysgaltmalar K-Kaşgary, R-Reşideddin, Ý-Ýazyjyogly, A-Abylgazy bolup, olaryň yzyndan berilýän sanlar bolsa, öňdäki tablisada tagmalaryň degişli taýpasyny görkezýän tertip sany. Biz tablisada gadymy türki ýazgylaryny »Gadymy türki ýazuwy« diýip atlandyrdyk. Belgilerden soň gelýän sanlar hem D. Wasilýewiň düzen teswirinde haýsy harpyň näçinji nusga bolup gelýändigini aňladýar.

Biziň ynanjymyza görä, gadym oguz-türkmen elipbiýi ine şu tablisadaky ýaly belgilerden ybarat bolmaly. Elipbiýiň düzüliş tertibi oguz-türkmenleriň etniki gurluşy bilen aýrylmaz bagly. Elipbiýdäki belgileriň on birisi taýpalaryň adynyň başky sesine laýyklaşdyrylypdyr. Olar şeýle gelýär, A □ alabölük, B □ bekdilli, G □ gynyk, I □ Igdir, K □ Kaýy, P □ Peçenek, Ö □ Öregir, S □ Salgur, T □ Tuger, Ç □ çepni, Ä □ Äýmür. Her harpyň öz adynyň bolmagy ýaly ýagdaý gadymy grek elipbiýine hem häsiýetli bolupdyr. Şeýle ýagdaý III □ VIII asyrlara degişli Günbatar Ýewropa runysyna hem mahsus. Muny W. A. Istrin şeýle belleýär: »Gadymy ýazgylarda 24 sany belgi ulanylypdyr, olar elipbiýde sekiz belgiden üç hatara bölünipdir. Runy ýazuwyň belgileri akrafonik prinsipe görä gurlup, her belginiň öz ady bolupdyr, her belginiň fonetik manysy şol adyň ilkinji sesine gabat gelipdir«. Gadymy

oguz-türkmen elipbiýinde hem harplaryň on birinjisi şeýle prinsipe görä düzülip, bu ýerde Günbatar Ýewropa runysyndan tapawutlylykda, harplara taýpa ady berilipdir.

Indi galan on üç belgi hakynda, Gadymy oguz-türkmenlerde ozalky on bir taýpadan başga hersi aýratyn ses bilen başlanýan taýpa ady ýok. Şoňa görä-de galan harplar taýpalaryň adyndaky içki seslerden alnypdyr. Olar: Ý □ Ulanýöntli, Z □ Bükdüz, L □ Karabölük, M □ Äýmür, N □ Baýyndyr, O □ Toturga, R □ Çowuldyr, Ü □ Bükdüz, Ş □ Awşar. Diýmek 21 harp şu iki prinsip boýunça döredildipdir.

Indi ýene üç ses galýar. Olar »ñ«, »B(w)«, »X« sesleri. Häzirki zaman türkmen dilinde »ñ« sesi bilen başlanýan ýekeje-de söz ýok. Bu önem şeýle eken. Taýpalaryň adynda-ha bu ses gabat gelenok. Gadymy türki ýazuwdaky »ñ« sesine meñzeş belgi »iwe« taýpasynyň tagmasy hökmünde görkezilýär. Biziň pikirimizçe bu sesiň döreyşini şu »Iwe« sözüniň manysyndan gözlemek gerek. Türkmen taryhçysy Salyr Baba bu sözi düşündirende »Atlary barça nimelerden ýokarda bolgaý« diýip ýazýar. Şu »iwe« sözi gadymky türki dilde nesilbaşy, ata-baba manylaryny beren »awa« sözüniň üýtgedilen görnüşi bolmaly. Olar many taýdan biri-birine bap gelýär. Häzirki türkmen dialektlerinde »kaka« sözüne derek »awa« sözüniň ulanylýan ýerleri bar. Eger ýalňyşmaýan bolsak, irki döwürde şu »iwe-awa« sözüniň yzyna »ñ« sesi goşulan bolsa gerek. Şeýle edilmek bilen »Iweñ-awañ□ ol seniñ awaňdyr, şoňa görä-de ol hemme kimden ýokary bolmalydyr« diýlen many aňladylandyr. Şeýle bolmadyk ýagdaýynda-da »ñ« sesi türkmen dilindäki sözleriň ortasynda, yzynda aktiw ulanylýar. Şunuň özi-de şeýle harpyň döredilmegine eltipdir.

Gadymky türki ýazuwda »B(w)«, »X« seslerini aňladýan belgiler gabat gelenok. Munuň tersine gadymky oguz-türkmen dilinde şeýle sesler bar eken. Kaşgarly beýleki türki halklarynyň ulanylýan »Φ« sesini oguzlaryň »B« sesine öwürýändigini belleýär. Gyzykly ýeri, Ýazyjy ogly iwe taýpasynyň tagmasy diýip, gadymy grek elipbiýiniň »B« sesine meñzeş belgini getirýär. Biziň pikirimizçe, gadymky ata-babalarymyz öz dillerinde bar bolan »w« sesine laýyk belgini ine, şu gadymy

grek elipbiýinden alan bolsalar gerek. Edil »w» sesi ýaly gadymky oguz-türkmen dilinde »X» sesi hem bar eken. Kaşgarly: »Kitap ýazyjy Mahmyt aýtdy: babalarymyzyň »emiri«, »hemir« diýmekleri muña mysaldyr. Çünki oguzlar çekimliniň öňünden »X» sesini artdyryp, »hemir« diýýärler diýip ýazýar. Türkmen dilinden muña onlarça mysal getirse boljak. Mysal üçin »öl-höl«, »akyl-hakyl«, »ürkmek-hürkmek«, »azerbeýjanly-häzirbegjanly«, »aptek-hepdeýik«. Diýmek, gadymky oguz-türkmen dilinde »X» sesiniň bardygyna görä, şeýle belgi hem gerek bolandyr. Gyzykly tarapy, Abylgazynyň tüger taýpasynyň tagmasy diýip görkezýän belgisine meňzeş belgi gadymy grek, oňa esas bolan finikiý elipbiýlerinde »X» sesini aňladypdyr. Meger şu belgi hem gadymy oguz-türkmen elipbiýi hökmünde kabul edilendir. Ýöne »tüger« sözünde »X (h)« sesi ýok. Ýöne içgin yzarlasaň beýle däl. Birinjiden, taýpalaryň adynda »X» sesi gelýäni ýok, Ikinjiden, oguz dil toparyna girýän dilleriň öz içki kadasy meseläni aýdyňlaşdyrmaga hemaýat edýär. Türkmen dilinde söz ortasynda gelýän g-k seslerini »X» sesi bilen çalyşmak häsiýetli ýagdaý. Mysal üçin, »pagta-pahta«, »tagta-tahta«, »bagt-baht«, »nagt-naht«. Käbir dialektlerde beýik Magtymgula Mahtymguly diýilýär. »Tüger« sözünüň »düger-düwer« işligindendigi görnüp dur. Bellemeli ýeri, oguz dil toparyna girýän azerbeýjan dilinde düýp sözi g-k sesleri bilen gutarýan sözleriň zyndan »ar-er« goşulmasy goşulsa, sözler fonetiki taýdan üýtgedilýär. Meselem »ýyk-ýyhar«, »çyk-çyhar«, »bak-bahar«. Biziň pikirimizçe »tüger« sözi gadymky döwürde »tüher« görnüşinde ulanylan bolsa gerek. Diliň şu hili içki kadasy nazara alnyp oguz-türkmen elipbiýine »h» sesini aňladýan belgo girizilendir. Biz şu ýagdaýlary göz önüne tutup, gadymy türki ýazuwda bolmadyk »w«, »h» seslerini aňladýan belgileri gadymy grek, finikiý, elipbiýlerinden alyp, şertli häsiýetde tablisa girizdik.

Okyjylaryň käbir tagmalar gadymy türki ýazuwyň belgilerine gabat gelenok diýmegi mümkin. Biziň pikirimizçe, bu oguz-türkmen elipbiýiniň has gadymylygy, özbaşdaklygy, galyberse-de, ýazgylary-da, tagmalary-da ýazyp galdyran adamlaryň hususy

poçerki bilen bagly bolmaly. Bu ýazgylarda hem, tagmalarda hem açyk görünýär. Umuman gadymy oguz-türkmen elipbiýiniň ýüze çykyş hem onuň gurluşy barada ýene-de ençeme zatlary aýtmak boljak. Ýöne gazet makalasy muňa mümkinçilik berenok. Wagt geler, olar hakda-da aýdylar. Şonuň ýaly hem bu meseläniň doly çözülenidigini aňlatmaýar. Ýene-de aýdyňlaşdyrmaly meseleler bar. Mahlasy, gözleg dowam edýär.

Ahmet BEKMYRAT.

»Яш коммунист« gazeti, 14.02.1985 ý.

Elektron görnüşde taýýarlan: Afrasýap. Taryhy makalalar